

ТЕМА 7. УЯВА

План:

- 7.1. Поняття уяви.
- 7.2. Фізіологічні механізми уяви.
- 7.3. Типи уяви.
- 7.4. Види уяви.
- 7.5. Психологічні механізми уяви.
- 7.6. Розвиток уяви.

7.1. Поняття уяви

Образи, якими оперує людина, не обмежуються відтворенням того, що було безпосередньо сприйнято. Перед людиною в образах може постати і те, чого вона безпосередньо не сприймала, те, чого взагалі не було, і більш того, чого саме в такій конкретній формі в дійсності і бути не може. Перетворення є головною характеристикою уяви. Уявляти - це насамперед перетворювати.

Людина - дійова істота. Вона не тільки сприймає і пізнає світ, але й змінює, перетворює його. Для перетворення світу на практиці необхідно вміти перетворювати його мисленнєво. Цю потребу і задовольняє уява. Уява пов'язана з нашою здатністю змінювати, дійово перетворювати світ і творити що-небудь нове. Уява дає людині можливість виходити за межі реального світу, перемішувати речі і події в майбутнє, минуле, в інші світи і простори.

Уява – це психічний процес, який полягає у створенні нових образів шляхом обробки матеріалу сприймань і уявлень, одержаних у попередньому досвіді.

Як видно з цього визначення, уява тісно пов'язана з образною пам'яттю, оскільки вона опирається на минулий досвід людини, і з мисленням, оскільки вона пов'язана зі створенням нового. Це дає підстави деяким психологам не вважати уяву самостійним психічним процесом, а розглядати її як аспект і необхідну сторону будь-якого пізнавального процесу.

Але уява - специфічний процес. Головна відмінність власне уяви від образної пам'яті пов'язана з іншим відношенням до дійсності. Образи пам'яті - це відтворення минулого досвіду, але функція пам'яті полягає в тому, щоб *зберегти* результати минулого досвіду в максимальній недоторканості, функція ж уяви – *перетворити* їх. Скільки б суттєво не перероблялися в пам'яті образи дійсності, вони ніколи не перетворюються в образи реально існуючих предметів, з якими суб'єкт не зустрічався у своєму особистому досвіді.

Уява спрямована на пізнання образів бажаного можливого майбутнього або образів того, що відсутнє в досвіді людини, але що може бути створено нею за певними даними.

Відмінність уяви від мислення зводиться до такого. Як відомо, мислення спрямоване на *пізнання взаємозв'язку* явищ та їх *сутності*; продуктом мислення є поняття, їх системи та ідеї. Продуктом же уяви є *створення об'єктивно нових* (повністю або частково) *образів*, які виражають бажане можливе майбутнє, або *суб'єктивно нових образів*, які дають змогу суб'єкту пізнати те, що він сам не сприймав.

Отже, специфіка уяви як пізнавального процесу полягає в тому, що вона слугує основою створення нових предметів, які задовольняють ті чи інші потреби людини. Уява розширює можливості пізнання чуттєвої наочної

сторони дійсності не тільки шляхом безпосереднього досвіду, через сприймання, але й шляхом побудови образів на основі тих чи інших даних (знаків чи елементів предметів): створення образу предмета за кресленням, створення художнього образу за текстом літературного твору тощо.

У процесі життєдіяльності людини уява виконує *низку специфічних функцій*, перша з яких полягає в тому, щоб *представляти дійсність в образах* і мати можливість користуватися ними, розв'язуючи задачі. Ця функція уяви пов'язана з мисленням і органічно в нього включена.

Друга функція уяви полягає в *регулюванні емоційних станів*. За допомогою своєї уяви людина здатна хоча б частково задовольнити численні потреби, зняти напруженість, породжувану ними. Дана життєво важлива функція особливо відзначається і розробляється психоаналізом.

Третя функція уяви пов'язана з її участю в *довільній регуляції пізнавальних процесів і станів людини*. За допомогою штучно створених образів людина може звертати увагу на необхідні події, за допомогою образів вона має можливість керувати сприйманням, спогадами, висловлюваннями.

Четверта функція уяви полягає у *формуванні внутрішнього плану дій*, тобто здатності виконувати їх «в умі», маніпулюючи образами.

П'ятою функцією уяви є *планування і програмування діяльності*, складання таких програм, оцінка їх правильності, а також їх реалізація.

За допомогою уяви людина може керувати багатьма психофізіологічними станами організму, налаштовувати його на наступну діяльність. Відомі факти, які свідчать про те, що за допомогою уяви, вольовим шляхом людина може впливати на органічні процеси: змінювати ритміку дихання, частоту пульсу, кров'яний тиск, температуру тіла тощо. Дані факти лежать в основі аутотренінгу, який широко використовується для саморегуляції.

Уява у власному специфічному значенні може бути тільки в людини. Передбачаючи майбутнє, уява може створити картину, образ того, чого взагалі не було. Іншими словами, вона може здійснити такий відступ від дійсності, результатом якого буде фантастична картина, яка суттєво відхиляється від дійсності. Але і в цьому випадку уява зовсім не втрачає зв'язку з дійсністю.

Уява тим цінніша, чим більшою мірою вона, перетворюючи дійсність, відхиляється від неї, але при цьому все ж враховує її суттєві сторони і найбільш значущі риси. У своїх вищих творчих формах уява здійснює відліт від дійсності, щоб глибше проникнути в неї.

Говорячи про зв'язки уяви з дійсністю, Л.С.Виготський сформулював перший і *найважливіший закон уяви*; творча діяльність уяви знаходиться в прямій залежності від багатства і різноманітності попереднього досвіду людини, зміст якого відображує дійсність і складається з елементів, узятих з неї. Чим багатший досвід людини, тим більшим є наявний в уяві матеріал. Образ-уявлення лабільний, динамічний за своєю природою, тобто він кожного разу може змінюватися, перетворюватися. Але якщо мова йде про образ-уявлення як продукт уяви, то він є просто "миготінням" без певного напрямку, а *перетворенням*, зумовленим певною тенденцією. Така тенденція, яка приводить до трансформації образів у певному напрямку, пов'язана з тим, що на цих образах відбивається загальна спрямованість особистості, її потреби, інтереси, почуття, ідеали, життєві цілі, цінності тощо. Саме цим і породжується

перетворююча діяльність уяви. Тобто різноманітні відношення особистості до реальності породжують ті перетворення, яким більш чи менш підлягають у психіці людини образи, що відображають дійсність.

Саме сприймання дійсності часто перетворюється уявою під впливом почуттів, бажань, симпатій і антипатій. Ці перетворення приводять до викривлення, коли "бажане видається за дійсне", і таким чином нібито "затушовуються" реальні властивості предмета, а іноді і до більш глибокого пізнання дійсності. Під впливом почуттів уява може яскравіше виявляти справжній образ людини.

Ще один цікавий аспект, який відображає вплив емоційного чинника на уяву, виявляється у сформульованому Л.С.Виготським законі — *законі спільного емоційного знака*. Його сутність полягає в такому: враження і образи, що мають спільний емоційний знак, тобто ті, що мають на нас подібний емоційний вплив, можуть об'єднуватися між собою, незважаючи на те, що жодного зв'язку між цими образами не існує. Виходить комбінований витвір уяви, в основі якого лежить спільне почуття чи спільний емоційний знак, який об'єднує різні елементи (наприклад, голубий тон - холодний, червоний - теплий).

Існує і зворотний зв'язок уяви з емоцією, коли уява впливає на почуття. Це так званий *закон емоційної реальності*. Його сутність зводиться до того, що будь-який витвір фантазії має зворотний вплив на наші почуття. І якщо цей витвір сам по собі не відповідає дійсності, то почуття, яке викликається ним, є дійсним, таким, що реально переживається, почуттям, що захоплює людину (наприклад, страх у темряві, викликаний ілюзією, переживання подій з книг, кінофільмів тощо).

Таким чином, уява - не абстрактна психічна функція, а закономірна сторона свідомої діяльності особистості.

7.2. Фізіологічні механізми уяви

Виникнення образів фантазії - результат діяльності мозку. Уява, як і всі інші психічні процеси - функція кори великих півкуль. Як ми вже вияснили, фізіологічну основу пам'яті складає замикання тимчасових нервових зв'язків та їх наступна актуалізація (відтворення, поновлення, розгальмування). У процесі ж уяви утворені протягом життя зв'язки розпадаються (дисоціюються) і об'єднуються в нові системи.

У результаті чого стає можливим це поєднання? Це поєднання стає можливим у результаті виникнення в корі головного мозку сильного осередку збудження, викликаного пробудженням потреби або якого-небудь безпосереднього враження.

Але уява має складну структуру і пов'язана з емоціями. Передбачається, що вона є функцією не лише кори великих півкуль, але й функцією глибоких відділів мозку, зокрема гіпоталамо-лімбічної системи (гіпоталамус у зв'язках його з древньою корою і підкірковими ділянками, що утворюють "лімб", або межу, навколо передньої частини ствола мозку і входу в півкулі). Це припущення експериментально підтверджене. При пошкодженні гіпоталамо-лімбічної системи виникає враження, що поведінка людини не регулюється певною програмою і складається із серії окремих ізольованих актів, самих по

собі досить складних і цілісних. Якщо такого хворого відправити до магазину і дати йому список того, що треба купити, то він виконає завдання досить акуратно. Але, закінчивши покупку, він уже не може зрозуміти, що з покупками потрібно робити, поки не одержить нової інструкції про необхідні дії. Такі хворі у змозі що-небудь повторити, але вони не в змозі намітити навіть простий план дій і передбачити наслідки, що є найважливішою функцією уяви (вироблення плану, "програми" поведінки).

У зв'язку з органічними процесами людський мозок, який продукує образи фантазії, має регулюючий вплив на периферійні частини організму, змінює процес їхнього функціонування.

Факти, що демонструють наявність зв'язку уяви з органічними процесами полягають у такому:

1) у середні віки в деяких людей, які переважно страждали нервовими розладами (істерією), після міркувань про муки, яких зазнав на хресті Ісус Христос, з'являлися "знаки розп'яття" (стигмати - від слова рубець, знак) на долонях і ступнях ніг у вигляді синців і навіть виразок;

2) коли Г.Флобер писав сцену отруєння Емми Боварі, він яскраво відчував у роті смак миш'яку;

3) Вольтер щорічно захворював у річницю Варфоломійської ночі: у нього підвищувалася температура, прискорювався пульс;

4) у Московському інституті психології піддавалася вивченню людина, яка мала феноменальну яскравість образів. Вона могла підвищити температуру правої руки на 2 градуси і знизити температуру лівої руки на 1,5 градуса. Для цього їй достатньо було "побачити", що її права рука лежить на краю плити, а лівою вона тримає шматок льоду. Вона могла прискорювати ритм роботи серця, уявляючи, що біжить за трамваєм, і уповільнювати його, уявляючи, що лежить у ліжку. Вона могла витримувати видалення зуба без наркозу, бачачи, що в кріслі сидить інша людина, і не їй видаляють зуб;

5) випадки, коли під впливом необережного слова лікаря пацієнт уявляв, що він захворів небезпечною хворобою і в нього розвивалися відповідні симптоми (так звані ятрогенні захворювання);

6) травмуючий вплив, який викликають страхи, можуть викликати і педагогічно нетактовний вчинок учителя, і його необережне слово. Так виникають "дидактогенні" розлади;

7) ідеомоторні акти - рухи, що виникають тоді, як тільки людина їх уявить. Досліди показали, що чітке і яскраве уявлення руху викликає нересторовані рухи м'язових зусиль, що приводить в рух маятник (по колу). Відомий ефект В.Мессінга, який розшифровував ідеомоторні акти. Маючи неймовірно тонку чутливість, він приймав від людини, яка знаходилася в безпосередній близькості з ним, слабкі сигнали, які виробляються ідеомоторними актами, і таким чином вгадував напрямок її руху.

При аналізі фізіологічних механізмів уяви цікавим є питання про фізіологічну основу сновидінь. Саме цей феномен, який є наслідком функціонування апарату уяви, здавна слугував предметом різних спекуляцій. У сновидіннях вбачається "таємна" і "містична" сторона людської психіки, що не підпорядкована закону причинності. Сновидінням часто приписувалося значення передвісток, які передбачають майбутнє. Багато людей до цього часу

вірять у "віщі" сни. Більше того, стверджувалося і стверджується у деяких випадках зараз, що у сновидіннях може бути представлено зовсім нове, чого ніколи і ні в якій формі не було в минулому досвіді.

Першою теорією, що намагалася розкрити фізіологічний механізм сновидінь, була теорія нервових слідів І.М.Сеченова, який стверджував: "Сновидіння - небувалі комбінації бувалих вражень". Іншими словами, сновидіння зумовлені минулим досвідом людини, тому в них можуть бути лише нові комбінації елементів минулого життєвого досвіду. У сновидіннях не може бути нічого такого, чого ніколи і ніяк не пережито.

Подальший розвиток уявлення про механізм сновидінь одержало в теорії І.П.Павлова, який вважав, що в основі сновидінь лежить хаотичне розгальмування коркових нервових слідів різної давнини, які комбінуються найрізноманітнішим чином. Ці розгальмування можуть відбуватися:

- під впливом наявних зовнішніх подразників (наприклад, уві сні людина танцює під музику, яка дійсно звучить поряд або в сусідній кімнаті);

- під впливом наявних внутрішніх подразників (з інтеро- і пропріоцепторів). Справа в тому, що саме уві сні імпульси, що йдуть від внутрішніх органів, м'язів, зв'язок, сухожилів досягають свого порогового значення, водночас як у стані неспання вони є "підпороговими", слабкими, і ми просто не звертаємо на них уваги, будучи зайнятими важливішими справами. Свідомість нібито придушує, витісняє їх у несвідому сферу психіки. Тому іноді ця імпульсація, стаючи все більш інтенсивною (особливо у випадку розвитку якоїсь хвороби) відчувається людиною як уже "знайома", і їй здається, що сон сповіщав про хворобу;

- при розвитку фазових станів (гіпнотичних фаз) в корі у випадку неглибокого сну;

- під час функціонального поділу гальмування коркових зон, коли одні з них загальмовані, а інші вільні від гальмування (наприклад, у матері, яка має маленьку дитину, незалежно від глибини сну, завжди функціонує "сторожовий центр", і вона чує навіть легкі порухи своєї дитини, незважаючи на те, що інші, навіть сильніші подразники, не відчуються нею);

- за різних комбінацій указаних умов.

Встановлено, що формування сновидінь можливе і на засадах так званих послідовних (переважно зорових) образів, тобто образів, які залишаються на сітківці ока після припинення дії подразника.

Підтвердженням теорії відтворення нервових слідів є дані про особливості сновидінь у сліпих:

- повне випадіння зорових образів у осіб з повною сліпотю від народження;

- замість зорового аналізатора на перший план виступає слуховий і тактильний аналізатори, які компенсаторно розвинені у сліпих;

- у випадку повної сліпоти, одержаної в ранні роки життя, відбувається процес поступового згасання зорових слідів у сновидіннях;

- у тих випадках, коли зір було втрачено в більш пізньому віці, зорові сліди зберігаються у сновидіннях протягом багатьох років;

- у сліпих частіше, ніж у зрячих, зустрічаються сновидіння смакового та нюхового характеру;
- у сновидіннях сліпих нерідко зустрічаються елементи пропріочутливості, компенсаторно розвиненої в них;
- розвинуте так зване "почуття перешкод", яке ґрунтується на сприйманні рецепторами шкіри обличчя повітряної хвилі, відображеної від перешкоди.

У сновидіннях відбувається відтворення слідів різної давнини (давніх, недавніх впливів, впливів, що були до сну). Для дітей характерне відтворення недавніх слідів і тих, що були до сну. Сновидіння дорослих бувають найчастіше зіткані з елементів життєвого досвіду різної давнини і відповідають якомуньбудь одному періоду особистого життя або комбінуються найфантастичнішим чином без дотримання рамок простору і часу.

Іноді під час сну ми бачимо образи, яких нібито ніколи не зустрічали в житті. Але це тільки так здається. Як ми вже говорили (у випадку інтероцептивної стимуляції), ми часто не усвідомлюємо подразнень із зовнішнього світу. Однак вони фіксуються в корі великих півкуль і можуть відтворюватися у сновидіннях з великою яскравістю. Це відбувається на тлі негативної індукції, у ділянках загальмованої кори, коли ми на чомусь зосереджені і не помічаємо цього зовнішнього подразника. Під час сну може виникати в корі парадоксальна фаза, тоді слабке слідове подразнення, зафіксоване в зоні негативної індукції, може набути сильної яскравості. Тому нам здається незрозумілим, звідки ж узявся цей яскравий образ у сновидіннях?

У людей похилого віку спостерігаються сновидіння, пов'язані з враженнями дитячого та юнацького віку. Цей факт відповідає психологічному закону зворотного розвитку пам'яті. Т.Рібо відзначав, що в ході старіння послаблюється пам'ять на недавні події і краще зберігається пам'ять на давні події, які пов'язані з враженнями дитинства і молодості.

Фізіологічною основою цього є зниження реактивності кори великих півкуль при старінні. Внаслідок цього пізніші нервові сліди, як менш міцні, легше загальмовуються при поширенні сонного гальмування. Тоді на сцену виступають ранні, більш міцні коркові тимчасові зв'язки. Крім того, тут має значення і те, що люди похилого віку часто в стані неспання згадують свою молодість.

Виникнення підкоркових слідових подразнень під час сновидінь пов'язано з емоціями, афектами та інстинктивною діяльністю.

Отже, сновидіння є виявом хаотичної безсистемної вищої нервової діяльності. У процесі сну взаєностосунки між корою, підкіркою та нижчими відділами центральної нервової системи змінюються, послаблюється і навіть зникає корковий контроль над функціями нижчих відділів.

Спостерігаються випадки неповного пробудження. Це відбувається тоді, коли підкірка звільнилася від сонного гальмування, а кора ще загальмована і не в змозі нормально регулювати діяльність підкірки. Наприклад, людині приснилося, що вона бореться з ведмедем, її почали в цей момент будити, і вона продовжує "оборонну атаку", прийнявши людину, яка її будить, за небезпечного звіра.

Панування підкірки над корою спостерігається також і в жахливих сновидіннях. У їх походженні велику роль відіграють інтероцептивні імпульси. Нерідко причиною таких сновидінь є утруднення дихання, порушення кровообігу або певні больові подразнення. Має місце у даному випадку і функціональна дисоціація між окремими частинами кори, коли одні її відділи глибоко загальмовані, а інші - вільні від гальмування. На певних фазах сну, коли кора загальмована, а підкірка ще ні, може відбуватися регресивний зсув у бік протопатичної (древньої) чутливості - у сновидіннях тоді виникають переживання неясних почуттів приємного і неприємного без розпізнавання якості і джерела даного подразника (на відміну від епікритичної коркової чутливості, для якої характерне диференціювання якості подразника та його джерела).

Нервовим механізмом "стереотипних" і "нав'язливих" сновидінь є інертність і патологічна інертність нервових процесів.

7.3. Типи уяви

Ми вже говорили про те, що уява є виявом особистості саме з боку типологічного та диференціально-психологічного аспекту. Для характеристики особистості та її ставлення до світу важливі два чинники. По-перше, міра легкості чи трудності, з якою їй дається перетворення заданого; по-друге, характер того перетворення дійсності, яке властиве уяві.

Провідне значення тут належить співвідношенню між роллю в уяві даної людини емоційності (афективності) і критичного контролю інтелекту. Залежно від панування тих чи інших моментів виокремлюються різні *типи уяви*.

1. *Суб'єктивна уява.* Ця уява слабо підпорядковується критичному контролю мислення, мало рахується з реальністю, яку вона, як правило, покриває пеленою фантазії.

2. *Критична, реалістична уява.* Вона не безконтрольно підпорядковується суб'єктивності почуттів. Перетворюючи існуюче, така уява враховує закономірності та тенденції розвитку об'єктивної дійсності.

У різних людей виявляється переважання уяви в певних галузях. Суттєву роль у визначенні напряму, за яким іде розвиток уяви, відіграє, як указувалося раніше, спрямованість особистості, насамперед її інтереси. Саме інтереси створюють пов'язані з ними своєрідні "осередки" сприйнятливості.

У зв'язку із загальною спрямованістю діяльності людини і її уява може бути найбільш дійовою в однієї - у сфері практичної діяльності конструктивного, технічного винахідництва, у другій - у сфері художньої, у третій - наукової творчості. У кожній людини є якийсь "шматочок фантазії", але в кожній фантазія і уява виявляються по-своєму.

7.4. Види уяви

Відмінність видів уяви визначається насамперед тим, наскільки свідомим і активним є ставлення людини до реалізації головної функції уяви - трансформації образів-уявлень. В одних випадках зміна образів відбувається мимовільно, в інших все більшу роль відіграє свідоме, активне ставлення людини до формування образів. У першому випадку має місце так звана пасивна уява, у другому - активна.

За *пасивної уяви* мимовільна трансформація образів здійснюється під впливом малоусвідомлених потреб і потягів, незалежно від якого-небудь свідомого втручання в цей процес суб'єкта. Образи нібито мимовільно перетворюються, випливаючи перед уявою, а не формуються нею. У даному випадку немає власне оперування образами (це зустрічається в умовах бездіяльності свідомості - у стані дрімоти, у сновидіннях, при галюцинаціях, у стані афекту). У цих випадках за образом найчастіше стоять як рушійні сили афективні моменти потреб та потягів. Іншими словами, цей вид уяви тісно пов'язаний з так званим аутистичним мисленням, яке прагне не до встановлення істини, а до задоволення бажання. Це мислення, яке не пристосовується до зовнішньої дійсності, а саме створює уявлювану дійсність.

За *активної уяви* образи формуються і перетворюються свідомо відповідно до цілей, які ставить перед собою людина в конкретній діяльності.

Розрізняють два види активної уяви: відтворююча, яка полягає у відтворенні заданих образів, і творча, яка виявляється у самостійному створенні нових образів.

Відтворююча уява — процес створення людиною нових образів об'єктів, які раніше не сприймалися нею, на засадах опису схем, креслень, нотних записів, тобто в різних знакових системах.

Процес образного відтворення за своїм кінцевим результатом, за будь-яких умов свого вияву єдиний (створення нових образів). За характером же свого перебігу в кожному конкретному випадку (при сприйманні описів, схем, креслень тощо) він відрізняється низкою особливостей.

Відомо, що під час сприймання художніх описів діяльність відтворюючої уяви протікає особливо інтенсивно. У слухача або читача можуть створюватися закінчені образи персонажів, обстановки тощо. Та обставина, що у сприйнятому тексті опис відповідних об'єктів може бути далеко не повним, не перешкоджає виникненню цих закінчених образів. Індивід може створювати у своїй уяві і такі деталі, про які в тексті нічого не повідомляється. У подібних випадках діяльність відтворюючої уяви тісно переплітається з діяльністю уяви творчої. У результаті такого переплетення стає можливим уявлення додаткових деталей об'єкта, які є продовженням або завершенням сприйнятого опису.

По-іншому протікає діяльність відтворюючої уяви при сприйманні наукових текстів, коли людині необхідно уявити певні геометричні фігури, хімічні установки тощо. За даних умов можливості для діяльності творчої уяви обмежені, оскільки в науковому описі найчастіше вичерпно даються всі ознаки описуваного об'єкта. Але це не означає того, що під час сприймання наукових текстів процес творчої уяви зовсім виключається. У даному випадку він функціонально змінюється: діяльність уяви спрямовується тепер не на доповнення образу об'єкта ознаками, відсутніми в описі, а на трансформацію тих ознак, які в описі відображені. Обмеження сфери творчої уяви при сприйманні наукових описів одночасно з цим передбачає активізацію процесів пам'яті та мислення, оскільки точність відтворення наукового тексту залежить головним чином від його розуміння та запам'ятовування.

Творчою уявою називають самостійне створення нових, оригінальних образів та ідей. Показниками продуктивності уяви є новизна, оригінальність і осмисленість обробки даних досвіду; широта оперування образами, яка

розуміється як можливість виконувати перетворення з різного матеріалу, тип оперування (досяжний спосіб перетворення), який може характеризуватися або зміною положення об'єкта уяви, або зміною його структури, або комбінацією цих перетворень.

Саме творча уява, доповнюючи творче мислення і взаємодіючи з ним, є фундаментом людської творчості: художньої, наукової, технічної тощо.

Сутність художньої творчості полягає в створенні нових образів, які здатні бути пластичним носієм ідейного змісту. Особлива мета художньої творчості полягає в тому, щоб створити нову уявлювану ситуацію не шляхом порушення, а за умови збереження основних вимог життєвої реальності.

Вищим продуктом художньої творчості є образ, перетворений всередині ідеєю художнього твору так, що у всій своїй життєвості він виявляється пластичним виявом певного ідейного змісту. Творча уява використовує в художньому творі фантастику, відхилення від деяких сторін дійсності з тим, щоб надати образній наочності дійсності, головному задуму або ідеї, що відображає опосередковано яку-небудь сторону дійсності.

Створюючи картину дійсності, яка відхиляється від звичайної аж до крайньої фантастики, уява художника тим яскравіше висвітлює і випукліше виявляє яку-небудь значущу для нього сторону дійсності. Відійти від дійсності, щоб проникнути в неї - така логіка творчої уяви. Художня творчість виражається і в портреті, і в казці, і в фантастичному оповіданні. На відміну від наукового, будь-який художній твір виражає свій зміст у конкретній наочно-образній формі.

Специфічна роль уяви у науковій творчості полягає в тому, що уява перетворює образний, наочний зміст проблеми і цим сприяє її розв'язанню. Як відомо, у реальному мисленнєвому процесі в єдності з поняттям тією чи іншою мірою, у тій чи іншій формі бере участь і наочний образ. Але образний зміст сприймання і уявлення пам'яті, що відтворюють цей зміст, іноді не дає досить опорних точок для розв'язання проблеми, що стоїть перед мисленням. Іноді необхідно перетворити наочний зміст для того, щоб просунути розв'язання проблеми; тоді уява вступає у свої права.

Залежно від *часової спрямованості* виокремлюють ретроспективну (уява-згадування) уяву, включену безпосередньо в здійснювану діяльність, і уяву, спрямовану на майбутнє.

За *характером виникнення образів* уяву поділяють на конкретну, регулятором якої є конкретні образи та ідеї, і абстрактну, яка виявляється у створенні символів, схем.

Залежно від *виду діяльності*, у процесі якого функціонує уява, виокремлюють технічну, музичну, наукову, художню та інші види уяви.

Л.М.Веккер пропонує класифікацію, в основі якої лежать особливості матеріалу, предмета психічної діяльності. Такий підхід дає змогу виокремити *сенсорно-перцептивну уяву* (власне образну), яка включає зорову, слухову, рухову, просторову і, вірогідно, інші види уяви, *словесно-логічну* (концептуальну), яка виступає елементом мислення; *емоційну*. Як особливий вид виокремлюється *оперативна уява*, що визначається як активне функціонування образів як програми діяльності.

Виокремлюють й інші види уяви - сновидіння, галюцинації, мріання і мрії. *Сновидіння* можна віднести до розряду пасивних і мимовільних форм уяви. Їх справжня роль у житті людини до цього часу не встановлена, хоча відомо, що в сновидіннях людини знаходять вияв і задоволення численні життєво важливі потреби, які в силу деяких причин не можуть бути реалізовані в реальному житті.

Галюцинаціями називають фантастичні видіння, які не мають майже жодного зв'язку з навколишньою дійсністю, що оточує людину. Найчастіше галюцинації є результатом тих чи інших порушень психіки або роботи організму і супроводжують деякі хворобливі стани.

Мріання на відміну від галюцинацій є досить нормальним психічним станом, який являє собою фантазію, пов'язану з бажанням, дещо ідеалізованим майбутнім.

Мрія від мріання відрізняється тим, що вона дещо більш реалістична і більшою мірою пов'язана з дійсністю, тобто практично здійснима. Мріання і мрії у людини займають досить багато часу, особливо в юності. Для більшості людей мрії є приємними думками про майбутнє. У деяких зустрічаються й тривожні видіння, які породжують почуття хвилювання, вини, агресивності.

7.5. Психологічні механізми уяви

Характеризуючи уяву з боку її механізмів, необхідно ще раз зазначити, що її сутність складає процес перетворення уявлень, створення нових образів на основі наявних. Уява, фантазія - це відображення реальної дійсності в нових, несподіваних, незвичних поєднаннях і зв'язках. Якщо придумати навіть щось зовсім незвичайне, то при ретельному розгляді виявиться, що всі елементи, з яких склався задум, узяті з життя, з минулого досвіду, є результатом довільного чи мимовільного аналізу нескінченної множини фактів.

Синтез уявлень у процесах уяви здійснюється в різних формах. Найбільш елементарною формою синтезування образів є *аглотинація* - не що інше, як "склеювання" різних, не поєднаних у повсякденному житті якостей, властивостей, частин. Шляхом аглотинації будуються численні казкові образи (русалка, хатинка на курячих ніжках, Пегас, кентавр тощо). Вона використовується і в технічній творчості (наприклад, танк-амфібія, який поєднує якості танка і човна, акордеон - поєднання баяна і фортепіано).

Іншою формою синтезування образів є *гіперболізація*, яка характеризується не лише збільшенням або зменшенням предмета (богатир, хлопчик-мізинчик), але й зміною кількості частин предмета або їх зміщенням: багаторукі богині в індійській міфології, дракони та змії з багатьма головами тощо.

Можливий шлях створення образу фантазії - загострення, підкреслювання певних ознак. За допомогою цього прийому створюються дружні шаржі і злі карикатури. У цьому випадку, якщо уявлення, з яких конструюється образ фантазії, зливаються, відмінності згладжуються, а на перший план виступають подібні риси, має місце такий прийом, як *схематизація*. Прикладом схематизації є орнамент, елементи якого взяті з рослинного світу. Синтез уявлення в уяві може бути здійснений за допомогою *тупізації*, яка широко використовується в художній літературі, скульптурі, живопису, для яких

характерне виокремлення істотного, того, що повторюється в однорідних фактах, і втілення їх у конкретному образі.

Важливим прийомом створення творчого образу є *аналогія*, коли будується образ, який у чомусь схожий на реально існуючу річ, організм, дію. Саме на цьому принципі ґрунтується спеціальна галузь знань біології та інженерної справи - біоніка. Біоніка виокремлює певні якості живих організмів і застосовує їх для створення складних механізмів. Таким шляхом, наприклад, було створено локатор - аналог органів орієнтації кажана.

Аналогія - дуже поширений прийом в технічній творчості — буває близькою, безпосередньою та віддаленою. Володіння цим прийомом - один із провідних компонентів здатності до конструювання, інженерної справи та винахідництва.

Аналогія у творчому процесі виступає стимулюючою ланкою, вона вимагає порушень шаблону в мисленні, нового синтезу, здатного шляхом встановлення незвичних зв'язків відкрити шлях для розв'язання проблеми, знайти вихід з пошукового тупика.

Прийом аналогії - не антитеза логічному, вони виступають в єдиному зв'язку як сторони, моменти в пошуковій діяльності людини. Так, гіпотеза Резерфорда про планетарну будову атома була запропонована не як висновок з попереднього розвитку атомізму, а за аналогією з уявленнями про сонячну систему. Уявлювана картина атома у цьому випадку нібито втілила в собі старі знання, дозволивши їх застосувати для вивчення та дослідження нового явища.

7.6. Розвиток уяви

Людина не народжується з розвиненою уявою, її розвиток здійснюється в ході онтогенезу людини і вимагає накопичення певного запасу уявлень, які стануть підґрунтям для створення образів уяви. Розвиток уяви невіддільний від розвитку особистості взагалі, здійснюється в ході навчання та виховання, а також у єдності з іншими пізнавальними процесами: мисленням, пам'яттю, волею, почуттями тощо.

Розвиток уяви має індивідуальні відмінності, тому визначити конкретні вікові межі її динаміки дуже важко. Історії відомі випадки раннього розвитку уяви: Моцарт почав писати музику в чотири роки, Репін і Серов уже в шість років гарно малювали. З іншого боку, пізній розвиток уяви зовсім не передбачає його низького рівня. Відомі випадки, коли великі люди, зокрема А.Ейнштейн, у дитинстві не відрізнялися розвиненою уявою, однак з часом стали геніями.

Перші вияви уяви пов'язані із сприйманням. Півторарічна дитина ще не здатна слухати простих оповідань або казок, постійно відволікається або засинає, при цьому із задоволенням слухає розповіді про те, що вона сама пережила. У цьому виявляється зв'язок уяви із сприйманням.

Цей зв'язок зберігається і на наступній стадії розвитку, коли дитина в грі починає переробляти одержані враження, видозмінюючи в уяві предмети, сприйняті раніше. Стілець може бути літаком, коробка - автомобілем тощо. Однак перші образи уяви завжди пов'язані з діяльністю. Дитина не мріє, а втілює перероблений образ у свою гру.

Наступна стадія пов'язана з оволодінням мовою, що дає змогу дитині включити в уяву не тільки конкретні образи, але й уявлення та поняття. Крім

того, у дитини з'являється можливість описати образи своєї уяви за допомогою мови. Це супроводжується збагаченням практичного досвіду та розвитком уваги, що дає змогу дитині виділяти окремий предмет з великої їх кількості та зосереджуватися на окремих частинах предмета. Головна особливість цієї стадії розвитку уяви - мимовільний характер виникнення образів відповідно до ситуації, у якій знаходиться дитина.

На наступній стадії розвитку уяви з'являються активні її форми. Уява стає довільною. Велике значення в цьому відводиться ініціативі дорослого, який просить дитину намалювати будинок, скласти піраміду з кубиків тощо. При цьому дитині необхідно спочатку створити образ певного предмета чи об'єкта у власній уяві, і лише після цього втілити його в життя. За своєю природою такий образ носить довільний характер, оскільки дитина намагається його контролювати.

Пізніше дитина вже здатна використовувати довільну увагу без ініціативи з боку дорослого. Це знаходить своє втілення в іграх дитини, які стають цілеспрямованими і сюжетними. Речі, що оточують дитину, виступають у вигляді матеріалу для втілення образів її уяви. У чотири-пятирічному віці дитина здатна малювати, будувати, уявляти речі і комбінувати їх відповідно до власного задуму.

У шкільному віці відбувається розвиток відтворюючої уяви, що необхідно для розуміння навчального матеріалу. Засвоєння знань стимулює активне використання дитиною власної уяви, що сприяє розвитку здатності до переробки образів сприймання в образи уяви. Іншою причиною розвитку уяви у процесі шкільного навчання є активне одержання нових знань та різнобічних уявлень про об'єкти та явища навколишнього світу. Це стимулює розвиток творчої (продуктивної) уяви школярів.